

Kodikológia és művelődéstörténet

Rácz István latintanárom emlékének

Az olvasás, az információszerzés módjának, az információhordozó formájának változását nem korunk embere éli át először a történelem folyamán.

A középkori könyv, a kódex megjelenése és kizárólagossá válása az ókori könyvformával, a tekerccsel szemben, hasonló technikai előrelépést és szemléletbeli változást jelentett, mint jelenleg a könyv alakban, nyomdai úton létrehozott szövegek helyett az elektronikus úton előállított szövegek, illetve az elektronikus könyvtárak megjelenítése a számítógépek képernyőin. A ma korlátlanul hirdetett elektronikus tájékozási lehetőségek indokoltan tennék-e feleslegessé a kódexet mint információhordozó formát, vagy a kódex a maga sajátos megjelenési formájával olyan információt is közvetít, ami csak ebben a formában teljes értékű a befogadó számára? Van-e létjogosultsága a kodikológiának, a középkori könyvvel, a kódexszel foglalkozó szakterületnek mint az információfeltárás eszközeinek? Rendelkezik-e újabb kutatási módszerekkel, amelyek az elektronikus technikai lehetőségek bővületében is eredményesen gazdagítják a középkori magyar művelődéstörténet forrásanyagát?

Fentebb tudatosan hangsúlyoztuk a magyar művelődéstörténetet a szűkebb középkori magyar könyv- és könyvtártörténettel szemben. A kódexek könyv mivoltukkal, tárgyi valóságukkal a középkori Európa teljes ismeretanyagát közvetítették, az ismeretanyag továbbításának eszközei voltak az oktatásban. Tartalmuk felölelte az összes irodalmi és tudományos műfajt, latin nyelvűségük pedig – mutatis mutandis – a kor internetjeként biztosította az információhoz való internacionális hozzáférhetőséget az Európa-szerte azonos rendszeren alapuló oktatás keretében. Miért van szükség arra, hogy ezeket az információkat az eredeti információhordozóból, a kódexből keressük vissza, miért nem támaszkodhat a kodikológus a technika kínálta feltárási lehetőségekre? A tartalmi információkon túl őriz-e a kódex olyan ismereteket is, amelyek a magyar művelődéstörténet forrásává teszik a tárgyi mivoltában egyedi példányt?

A kérdésekre adott egyik válasz a technikai lehetőségeket érinti és a tartalmi ismeretekre vonatkozik. Kódexet olvasni nem ugyanaz, mint képernyőt olvasni. A középkori könyv a maga anyagi valóságával a szöveg végleges formáját biztosítja. Az elektronikus úton előállított szöveg a szabad szövegelrendezés lehetőségét kínálja. Az a lehetőség, hogy a kódex szövege a képernyőn alakítható, erőszakos beavatkozás a szövegbe. A szöveget elszakíthatja attól a formától, ami azt történetiségében jellemezte. Nem érzékelhető az a *szövegkultúra, amelyben döntő kapcsolat állt fenn a szöveg és az őt hordozó anyag között. Ha átalakítjuk ezt a szövegekörnyezetet, megváltoztatjuk a szellemiségét. A középkorban keletkezett művek szellemisége nem választható el a középkori könyv formájától, a kódextől.*

R. Chartier, a Franciaország könyvtára elnevezésű elektronikus szöveggyűjteményt összeállító program egyik résztvevőjeként a fenti gondolatokat vallja. Szerinte a jövő könyvtárának még inkább, mint eddig, *meg kell őriznie a kéziratok kultúra és tudás ismeretanya-*

A szerző köszönettel tartozik Rozsondai Marianné-nak és Madas Edinek a kötet történeti problémák tisztázásában, illetve a paleográfiai megfigyelések ellenőrzésében nyújtott kollegiális segítségükért.

gát abban a formában, amely annak sajátja volt és sajátja ma is. Meggyőződése, hogy a nagy könyvtáraknak jelenleg is feladatuk a legmagasabb színvonalon összegyűjteni, megőrizni és feltárni mindazokat a középkori könyveket, amelyek a keresztény kor első századaitól kezdve az olvasó ember tulajdonát képezték és amelyeket ma is magunkénak vallunk.

A kódexkultúrában felhalmozott tudás feltárásában, valamint a kódexnek mint információhordozónak a meghatározásában a kodikológia segíti a szaktudományok művelőit. A kodikológia interdiszciplináris szakterület, amely a kódexszel tartalmi és formai szempontból foglalkozik. E két szempontú vizsgálat eredményeit egymásra vonatkoztatja, és így értelmezi a *kódexet* mint az írásbeliség termékét; *egységként, helyhez és időhöz kötött egvediségében határozza meg* azt. Gyakorlati megfogalmazásban: a kódexet mikor, hol, milyen formában, kinek másolták, a későbbiekben kik olvasták, tartalmával milyen kisebb-nagyobb közösség szellemi arculatát alakította. Interdiszciplináris jellegénél fogva a kodikológia szűkebben és tágabban is értelmezhető. A szűkebb értelmezés a kódex formai jegyeit, előállításának technikai problémáit kutatja a különböző történeti időszakokban. Ez a szemlélet a francia nyelvterület kodikológiai szakirodalmát jellemzi. A tágabb értelmezéssel elsősorban az olasz szakirodalomban és szakemberképzésben találkozunk. A tartalmi meghatározás a formai jegyek leírásával együtt a kódex művelődéstörténeti helyét jelöli ki. Magában foglalja a paleográfiai vizsgálatot, a díszítés, a kötés leírását, a tulajdonosok megnevezését és a kódexszel foglalkozó szakirodalom feltárását. Így teszi teljessé a kódexről nyerhető ismeretanyagot, mint egy adott kor írásbeliségen alapuló egységes szellemi és fizikai alkotását. Ezzel a szemlélettel és módszerrel állapítható meg az egyes kódexek történeti értéke egy kisebb (nemzeti) és egy nagyobb közösség (a latin nyelvű Európa) művelődéstörténetében.

A fentiekből következik, hogy az ilyen módszerrel feltárt kódexek katalógusának tartalmaznia kell a leírt kódexek formai és tartalmi jellemzőit. A feltárás színvonala segíti a kutatót a tanulmányozandó kódexek kiválasztásában. Azonban a legmagasabb színvonalú kódexleírás alapján sem lehet forráskutatást végezni. Az egyes kódexekről készült CD-rom kiadvány sem helyettesítheti az eredetiben való tanulmányozást, mert a kódexben lévő lapszéli bejegyzések, a kötéstáblákon fellelhető beírások csak a tárgyi valóságukban értékelhetők, mint a kódex egvediségének meghatározói. Csak a teljes szellemi és fizikai alkotás egységes vizsgálata hozhatja meg azt az eredményt, amivel a kutatás gazdagíthatja a kódexről nyerhető ismereteket. Ezek az ismeretek pedig éppen azok, amelyek eldöntik a kódexnek mint művelődéstörténeti forrásnak a helyét egy adott kor és közösség kultúrájában.

A középkori magyar művelődéstörténet forrásainak számbavétele a tartalmi hungarica gyűjtésen kívül elsősorban a possessor-kutatáson alapult. A magyarországi tulajdonosok, másolók azonosítása gyarapította a források számát. A kódexek kodikológiai vizsgálata azonban a használatra vonatkozóan is szolgáltat adatokat, ami lényegesen befolyásolhatja azok forrásértékét. Ennek érzékeltetésére *Jakubovich Emil* cikkére hivatkozom. A szerző az Anonymus-kódex egykori őrzési helyének tisztázásával kapcsolatban 1927-ben, a Magyar Könyvszemlében megjelent tanulmányában iskolapéldáját adta a kodikológiai részfeladat megoldásának. Anonymus kódexét 1932-ben kapta vissza a magyar állam az egykori Habsburg Birodalom uralkodói könyvtárából. Az átadandó anyag kiválasztásának feladatával *Jakubovich Emil*t bízta meg; cikke e munkájának eredménye. Anonymus kézírata egy franciaországi útinaplóval volt egybekötve, így a korábbi kutatók – köztük *Fejérfataky László* is – arra a következtetésre jutottak, hogy a kódexet Franciaországból hozták Bécsbe. *Jakubovich Emil* az egykori Hofbibliothek állománytörténeti vizsgálatával azonban tisztázta, hogy Anonymus kódexe 1610–1636 között kerülhetett a császári könyvtárba, és csak ezután kötötték egybe az 1665-ben Bécsbe szállított ambrasi könyvtárból származó franciaországi útinaplóval. Így nem kizárt, hogy az Magyarországról kerülhetett Bécsbe. *Jakubovich* kifejezésre juttatta, hogy további kutatás feladata az Anonymus-kódex Bécsbe kerülésének körülményeit tisztázni. A probléma – az Anony-

mus-kérdés gazdag szakirodalmá ellenére – a mai napig kutatójára vár. Eddig ugyanis egyetlen kutató sem kísérelte meg a kódex őrzési, használati helyének, használói körének vizsgálatát. A kódexszel, mint információhordozóval mind ez ideig nem foglalkoztak.

Csapodi Csaba 1969-ben a bécsi Nemzeti Könyvtár (ÖNB) állománytörténeti áttekintésével az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított kódexek és könyvek közül 72 kódexet és 12 ősnymtatványt azonosított. E kódexek magyarországi vonatkozásainak ismeretében a kodikológiai feltárás a konkrét magyarországi használót, intézményt vagy személyt is azonosíthatja. Ennek eredményessége az eddigi egyéni possessorkutatáson túllépve az intézmények, testületek tevékenységéhez kapcsolódó, meghatározott műfajú kódexek vizsgálatával biztosítható. A használati kör ismerete azonnal megadja azt a művelődéstörténeti területet is, amelynek forrásául szolgálnak az így feltárt kódexek.

Magyarországon a középkorban nem volt folyamatosan működő egyetem. Felsőfokú szakképzettséget csak külföldi egyetemeken szerezhettek a magyar diákok. Többségük a jogi fakultásokra iratkozott be. Bónis György *A jogtudó értelmiség a Mohács előtt Magyarországon* című alapvető munkájából ismerjük az államigazgatás és jogszolgáltatás azon területeit, ahol a külföldi egyetemet végzetek kamatoztathatták jogi tudásukat. Az állam- és egyházkormányzás központjaiban elsősorban a kánonjogban jártas, gyakran a legmagasabb fokozattal, a doktori címmel rendelkezőket találjuk.

A Budáról 1686-ban Bécsbe kerül kódexek közül ezért a kánonjogi kódexek kodikológiai feldolgozásával volt remélhető az intézményi használatra utaló bizonyítékok feltárása.

Az ÖNB Cod. 5093 jelzetű kánonjogi kódexét Csapodi Csaba a régi Hofbibliothekbeli jelzete alapján sorolta a Budáról elhozott kódexek közé. A kódex formai jellegzetessége a sárga metszés. A paleográfiai vizsgálat azonosította, hogy a kódexhez készített tartalomjegyzék ugyanattól a kéztől származik, amelyik a Cod. 4227 jelzetű kódex tartalomjegyzékét készítette. Ez a kódex is megőrizte sárga metszését, és a kánonjogi szöveg paleográfaiilag azonos írásterülethez tartozik, mint a Cod. 5093 jelzetű kódex írása. A Cod. 4227 esztergomi használatát a benne lévő, *Temesvári Miklós* esztergomi érseki helynökhöz címzett levél bizonyítja. Az esztergomi székesegyház káptalanjának egyik tagja készíthette minkét kódexhez azt a rubricajegyzéket, amelynek segítségével gyorsabban visszakereshetők voltak az egyes kánonjogi paragrafusok.

A Cod. 4227 és Cod. 5093 írásterületéhez tartozik a Cod. 5085 jelzetű, több kánonjogi művet tartalmazó kódex f. 1r-86v oldalának írása. A kódexet a bécsi egyetemi kéziratokra jellemző kötéssel látták el. Ehhez a kötésterülethez kapcsolható a bécsi egyetem tanárának, *Nicolaus Dinckelsbüh*nek szentíráskommentárjait tartalmazó kódex kötése (Cod. 3992). A kötet possessora a 15. században az esztergomi Collegium Christi volt.

A kódexkultúrában felhalmozott tudás feltárásában, valamint a kódexnek mint információhordozónak a meghatározásában a kodikológia segíti a szaktudományok művelőit. A kodikológia interdiszciplináris szakterület, amely a kódexszel tartalmi és formai szempontból foglalkozik. E két szempontú vizsgálat eredményeit egymásra vonatkoztatja, és így értelmezi a kódexet mint az írásbeliség termékét; egységként, helyhez és időhöz kötött egységében határozza meg azt. Gyakorlati megfogalmazásban: a kódexet mikor, hol, milyen formában, kinek másolták, a későbbiekben kik olvasták, tartalmával milyen kisebb-nagyobb közösség szellemi arculatát alakította.

A fenti bizonyítékok alapján a Cod. 5093 jelzetű kánonjogi kódex egykori használóját a káptalan bécsi egyetemen tanult tagjai között azonosítjuk, és a továbbiakban a kódexet az esztergomi egyház középkori könyvtárának állományába soroljuk.

Szintén az esztergomi káptalan tagjai által használt kódexek közé soroljuk az ÖNB Cod. 4169 jelzetű, elől csonka kánonjogi kódexét. A f. 52r-n a másoló a Fraternitas kezdetű capitulumot az „Egregius dominus Zochiis” kitételrel vezette be, majd a „quam legit in studio padwano” megnevezéssel azonnal hozzásegítette a kutatót a kódexbe másolt mű azonosításához. *Jacobus Zocchis* a kánonjog professzora volt a padovai egyetemen a 15. század első felében. A dekretálisokat kommentáló előadásáról a kódex másolója anyanyelvén így vélekedett: „Iambor vagi io chotius”(f. 141r.). Zocchisra való utalásokat találunk az ÖNB Cod. 5051 jelzetű kódexében is, amelynek másolója *Symon Darwas de Hanva* magister artium volt. A kódex a tulajdonbejegyzés szerint a Collegium Christi könyvtárának állományába tartozott. A paleográfiai vizsgálatok tanúsága szerint Symon Darwas egy glosszával egészítette ki a Cod. 4169 jelzetű kódexet a f. 85v-n, valamint a f. 133r 2. bejegyzése és a f. 140v lapszéli jegyzete tanúskodik arról, hogy alapos tanulmányozója volt a kódexnek. Symon Darwas a bécsi egyetemen kezdte meg tanulmányait, 1448–1450 között *Lippai Mihály*, későbbi esztergomi örkanonok padovai egyetemi jegyzetének tanúsága szerint is a padovai egyetemen hallgatott kánonjogot, (ÖNB Cod. 5107 f. 4501r.). 1450-ben *Kozárdi László* esztergomi kanonok, barsi főesperes társaságában tanú volt *Barius Miklós* egri prépost Padovában letett doktori vizsgáján. A mindenkori barsi főesperes volt az esztergomi Collegium Christi, a szegény sorsú diákok külföldi tanulmányait segítő intézmény elöljárója. Kozárdi László padovai tanulmányai idején szerezhette meg a maga vagy a Collegium számára azt a kánonjogi kódexet, amelyet Symon Darwas másolt. Valószínűleg ő közvetítette a Cod. 4169 jelzetű, Symon Darwas jegyzeteivel ellátott kánonjogi kódexet is Esztergomba.

Jakubovich Emil fentebb idézett cikkében a következőket ajánlja a kodikológusok figyelmébe: „Mint láttuk, még kellőleg megalapozott és minden oldalról megtámogatott, a köztudatban igazsággá csontosodott feltevéseket is könnyen halomra dönthet egyetlen pozitív adat.”

Ennek létjogosultságát az ÖNB Cod. 2042 jelzetű, a szakirodalomban eddig *Uzsai János* kódexeként számontartott kánonjogi mű kodikológiai vizsgálata igazolta. A kódexszel eddig csak művészettörténeti szempontból foglalkoztak, és a tulajdonosra vonatkozó téves megállapításokat a legújabb szakirodalom is átvette. A kodikológiai vizsgálat a kódexben lévő, eddig figyelembe nem vett ún. pecia-jelek alapján, valamint a f. 118v alján a pecia-módszerrel történő másolásra utaló bejegyzés azonosításával bebizonyította, hogy a kódex a 14–15. századi bolognai egyetemi könyvkultúra emléke. A kódex 1548-ig Magyarországon volt használatban, 1576 óta tartják nyilván a Hofbibliothek állományában. Magyarországi tulajdonosának megállapítását a művészettörténész, *Berkovits Ilona* a kódex 15. századi magyarországi bekötésekor felhasznált közjegyzői oklevél csikjain olvasható, *veszprémi egyházmegyéhez* tartozó helységnevek alapján a Veszprém megyei (!) Uzsáról származó, az 1340-es években Bolognában tanuló Uzsai Jánosban jelölte meg. A teljes félreértést fokozta, hogy *Otto Mazal* Uzsai Jánost önkényesen azonosította János veszprémi püspökkel.

A használat helyére és idejére azonban a kódex 15. századi magyarországi bekötésekor megőrzött pergamenlevél egyértelmű bizonyítékkal szolgál. A kódex elé kötött pergamenfolióra a 14. században két olyan szöveget másoltak, amelyek azonosítása egyúttal a kódex használati helyére is utal. Az első feljegyzés két sorban a 14. századi bibliamagyarázat módszerét foglalja össze. Alatta a magyar és a szerb történeti szakirodalomban egyaránt ismeretlen forrás olvasható. *I. (Nagy) Lajos* király kérvénye a pápához, amelyben egyik katolikus hűbéresének lánya és *III. Dusan* szerb uralkodó fiának házasságkötéséhez kéri a pápa engedélyét, illetve utólagos jóváhagyását a kánonjogi akadályok mi-

att. Ez a házasságkötés Nagy Lajos 1346–47-es balkáni háborújának egyik epizódja lehetett. A kérvény szövege szóbeli előterjesztésre utal. (Az eredeti kérvényeket a vatikáni levéltár őzi, ennek a kérvénynek azonban nincs nyoma ott.) Ilyen fontos diplomáciai feladatokat az Anjou-kori capella regia kánonjogi képzettséggel rendelkező vezetőire bízott a király. Így az Egerben tevékenykedő Uzsai János possessorsága minden alapot nélkülöz. Annál is inkább, mert a kódex f. 118v alján lévő – igaz, alig olvasható – bejegyzés szerint a kötetlen jogi kézirat az 1420-as években még Bolognában volt. Ezután került csak Magyarországra. A bekötés helye a capella regia feladatait átvevő kancellária lehetett a 15. század első felében. Csak itt őrizhették meg a királyi kérvény emlékeztető feljegyzését, amely alá a kánonjogi kézirat tartalomjegyzékét rögzítették és ezzel együtt kötötték be a kódexet. Ezek a megfigyelések tehát egészen új összefüggéseket tártak fel a kódex használatával kapcsolatban. A Bécsben őrzött kódex nemcsak a magyarországi kánonjogi műveltség egyik képviselője, hanem a bolognai egyetemi könyvkultúra és könyvkereskedelem újabb, a nemzetközi szakirodalomban eddig ismeretlen emléke is. Megőrizte a magyar–szerb–vatikáni kapcsolatok jelenleg egyetlen ismert dokumentumát, valamint az Anjou-kori capella regia kettős, jogi és liturgikus, lelkipásztori tevékenységére utaló forrásokat. Bizonyítékul szolgál az államigazgatás központjában tevékenykedők jogi műveltségére és annak színvonalára is.

Az eddigiekben ismertetett új szempontú kodikológiai kutatások a középkori magyarországi értelmiség szakmai irányultságának, képzettségi színvonalának és konkrét, a bécsi, padovai és bolognai egyetemeken folytatott tanulmányainak eddig ismeretlen forrásait tárták fel. Sikertült a bolognai egyetemi kultúra és könyvkereskedelem olyan emlékeit is azonosítani, amely az újból előtérbe kerülő egyetemi könyvkultúra emlékeinek kutatásához is újabb forrást szolgáltat a nemzetközi szakirodalom számára.

Ezek a források azonban csak akkor épülnek bele a magyar művelődéstörténetbe, ha ma is megfogadjuk azt az ajánlást, amit a gyulafehérvári Batthyaneum Petrus Lombardus Sententia kommentárjait tartalmazó ósnyomtatványának egyik olvasója kötött a kötet következő tanulmányozóinak lelkére: „Ezt a felső Capitolomot úgy olvasd, hogy meg is ércsd, mert olvasni csak, s nem érteni, heába való muladság.”

Irodalom

- BATTELLI, GIULIO: *Scritti scelti. Codici. Documenti. Archivi*. Roma 1975.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.
- CHARTIER, ROGER: *A kódextől a képernyőig*. BUKSZ, 1994. ősz, 305–311.
- CSAPODI CSABA: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. A MTA közleményei. Új sorozat 15. Bp. 1984.
- GILISSEN, LEÓN: *Prolegomènes à la codicologie*. Les publications de Scriptorium Tome VII. Gand 1977.
- JAKUBOVICH EMIL: *Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe?* Magyar Könyvszemle, 1927., 84–99. old.
- KÖRMENDY KINGA: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XV. században*. Magyar Könyvszemle, 1983. 1–20.
- KÖRMENDY KINGA: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban*. = *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Fügedi Erik. Bp. 1986, 176–202. old.
- KÖRMENDY KINGA: *A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe*. Magyar Könyvszemle, 1994. 1–15.
- TONK SÁNDOR: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest 1979.
- VERESS ENDRE: *Matricula et acta Hungarorum in universitatis Italiae studentium I. Padua. 1264–1864*. Kolozsvár 1915.
- VERESS ENDRE: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Bp. 1941.